

Яремчик Д. А. Розвиток народної освіти в західних областях України / Д.А. Яремчик, Л.Г. Байк, В.К. Санивець. – К. : Рад. школа, 1979.

Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали / Ред. кол.: Ю. Ю. Сливка (відп. ред.) та ін. – К. : Наукова думка, 1995. – Т. 1. 1939–1953. – 750 с.

Матеріали архіву Луцького педагогічного коледжу.

Синецкий А.Я. Профессорско-преподавательские кадры высшей школы / А.Я. Синецкий. – М. : Советская наука, 1950. – 185 с.

Сушик І. Діяльність вищих та середніх спеціальних навчальних закладів Волині у повоєнний період [Електронний ресурс] / І. Сушик. – Режим доступу: <http://www.stattionline.org.ua/histori/114/21199-diyalnist-vishhix-ta-serednix-specialnix-navchalnix-zakladiv-volini-u-povoynnij-period.html>.

Оксана Каличук,

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

УКРАЇНСЬКІ СІЧОВІ СТІЛЬЦІ І РОЗБУДОВА ШКІЛЬНИЦТВА НА ВОЛИНІ (1916 – ПОЧАТОК 1918 рр.)

Анотація. Стаття присвячена аналізу формування мережі українських шкіл на Волині у роки Першої світової війни. Особлива увага приділена ролі у цьому легіону Українських січових стрільців та Бюро культурної помочі для окупованих земель.

Ключові слова: Українські січові стрільці, шкільництво, Волинь, Перша світова війна.

Annotation. The article analyzes the formation of a network of Ukrainian schools in Volyn in the First World War. Particular attention is paid to the role of this legion of Ukrainian Sich Riflemen and Cultural Bureau's help for the occupied lands.

Key words: Ukrainian Sich Riflemen, schooling, Volyn, Great World War.

Один з провідних дослідників стрілецького руху Микола Лазарович зауважує, що усусуси, уважаючи себе не лише українськими вояками, а й свідомими українськими громадянами, вони використовували будь-яку можливість для роботи серед якнайширших кіл українства. Така спрямованість впливала із самої стрілецької ідеології, згідно якої вибороти державність можна лише спираючись на сили народу [23, с. 16]. Ця теза є справедливою і щодо дій представників УСС у волинському краї. Що саме січові стрільці вважали за головне у своїй діяльності на Волині, доктор В. Софронів-Левицький сформулював так: «Для Стрілецтва була це нагода піти між своїх земляків і понести між них національну визвольну ідею. Поїздка УСС на Волинь заспокоювача бодай частково їх романтичну тугу працювати на

території України. Всім їм було ясно, що мають використати побут на Волині для національної праці, що таки з успіхом робили» [34, с. 113]. В результаті їх праці тут повинні були залишитися місцеві люди, які продовжили б українську справу уже після відходу стрілецтва Аджє, січові стрільці чудово усвідомлювали хиткість та непевність свою становища, а тому поспішали ширити національну ідею, про що свідчить відповідний запис у Хроніці діяльності Комісаріату УСС у Володимирі-Волинському [40, арк. 23в–3].

Правда, серед стрільців у той час ще витали дещо фантастичні ідеї. Так, на одному із засідань Комісаріату у Володимирі-Волинському ухвалено рішення поряд із просвітньою діяльністю розшукати революціонерів- українців, ввійти з ними у порозуміння і разом розпочати роботу з підготовки і проведення національної революції в Україні, «...а тим самим прислужитись справі національній і... допомогти австрійській державі» [41, с. 4].

Перші знайомства українських стрільців із становищем на волинських землях приводять їх до переконання, що лише важкою просвітницькою працею можна досягнути успіху. На їх думку, спочатку необхідно було звернути увагу на українське шкільництво, якого на Волині до цього часу фактично не існувало взагалі. Тепер же становище ускладнилося ще й тим, що разом із відступаючим російським військом, був евакуйований і нечисленний педагогічний персонал, серед якого були місцеві українці і українське населення опинилося цілковито без шкіл.

З ентузіазмом зустріли стрільці дозвіл командування IV армії № 644 від 10 березня 1916 р. [26, с. 359] відкривати на Волині українські школи, виборений українськими політичними представниками у Відні. Як відзначалося вище, своїм обов'язком січові стрільці вважали всіляку підтримку розвитку українського шкільництва – хоч австрійська військова влада як основну місію перебування на Волині визначила вербункову акцію.

Вже за місяць діяльності Комісаріатів засновано 46 сільських шкіл, де навчалось понад 800 селянських дітей. Всього з їх допомогою до літа 1916 р. відкрито понад 50 початкових і 2 семикласні школи [52]. Впродовж 1916–1918 рр. на Волині, головню завдяки наполегливості кількох десятків стрільців, які тут перебували, за різними даними було відкрито від 150 [24, с. 76] до 250 українських шкіл [30, с. 878].

Для опіки над шкільництвом в зайнятих Австро-Угорщиною землях тоді у Львові створено дві організації: 1) Шкільна Комісія при «Учительській

Громаді», яка готувала теоретичні основи для шкільництва і 2) Бюро культурної помочі, яке займалося технічним веденням справи Головою Бюро культурної помочі, яке було засноване у серпні 1915 р., став відомий історик І. Крип'якевич, який виявив себе на цій посаді як талановитий організатор. Дослідники цілком слушно зауважують, що діяльність І. Крип'якевича як голови Бюро культурної помочі мала неабиякий вплив на піднесення національної свідомості населення Волині й Холмщини, а сам цей процес слід розглядати у контексті організації національно-визвольних змагань і реалізації тих програм, які на порядок денний виносив час [25, с. 248].

Голова Бюро культурної помочі так визначив повноваження цієї структури: 1. Укладання програми українського шкільництва на Холмщині і Волині, з огляду на національні потреби та для налагодження навчального процесу. 2. При співучасті місцевих Шкільних комітетів укладає список шкіл в поодиноких округах. 3. Зарядження шкільними фондами, які складаються із жертв і субвенцій, і розподіл їх відповідно до потреби окремих округів. 4. Затвердження шкільного бюджету, який складено місцевими Шкільними комітетами. 5. Контроль над шкільною акцією комітетів, як з педагогічної сторони, так щодо використання шкільних фондів [12, с. 4].

Істотну допомогу у заснуванні українських народних шкіл надавали галицькі і наддніпрянські українські інституції. ЗУР, Союз Визволення України і Бюро культурної помочі для українського населення окупованих земель, з огляду на важке матеріальне становище волинських українців, зверталися до українського громадянства із закликами про пожертви на волинські школи [48, с. 262] (грошові пожертвування переказувалися на «книжку вкладкову ч. 9888 «Дністра» у Львові, вулиця Руська, 20, повідомляючи рівночасно карткою Бюро культурної помочі, Львів, вулиця Бляхарська, 20, П поверх), а в українських часописах, зокрема, у «Вістнику Союзу визволення України» і «Ukrainische Nachrichten» регулярно друкувався «Виказ жертв на волинські школи». Усі ці кошти Бюро культурної помочі витратило на платню вчителям, книжки для бібліотек, шкільні прилади, виконання будівельних робіт зі випорядкування приміщень, оскільки переважна більшість була зруйнована в ході воєнних дій.

Завдяки заходам Бюро в окупованих повітах Волині й Полісся вдалося заснувати десятки українських народних шкіл. Відбулося це, насамперед, завдяки жертвній праці окремих галичан, та І Крип'якевича, зокрема. «Коли російські війська уступали з Холмщини і Волині, – писав І. Крип'якевич про

1067441

ВОЛИНЬСЬКА ДЕРЖАВНА ОБЛАСНА
УНІВЕРСАЛЬНА НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
вулиця ОЛЕНИ ГІЧІЛИ

початки акції СВУ, – забрали з собою звіттам майже всю інтелігенцію, – що більше насильно евакуювали значну часть сільського населення. Всіх тих людей, що вели давніше провід в українськiм національнiм життi, тепер не сгало, а загал був перестрашений i згноблений вiйною, так що не мав нi вiдваги, нi сили до якої небудь працi на національнiм поли» [22, с. 116].

Для представникiв вербункових комiсарiатiв I. Крип'якевич розробив спеціальну анкету щодо проведення культурно-освiтньої працi серед волинських українцiв. При цьому, особливу увагу зверталось на заснування цiлої мережi українських народних шкiл. Найоптимальнiшим шляхом досягнення успiху в цiй справi вiн вважав створення шкiльних комiтетiв з трьох найсвiдомiших мiсцевих мешканцiв i подання клопотань до окружного командування з проханням органiзацiї школи з українською мовою викладання та вивченням нiмецької [43, с. 96], оскiльки такi навчальнi заклади викликали найменше заперечень у австрiйської влади. Таких подань з огляду на складну та непевну ситуацiю на Волині мало бути якнайбiльше, щоб випередити у цiй справi полякiв. Як потiм виявилось – це зауваження було досить слухним, що засвiдчив, зокрема, випадок зi школою у селi Суходоли, де відкрили школу з польською мовою викладання. На думку М. Савича це сталося не в останню чергу через неподання дозволу на вiдкриття української школи в мiсцевостях змiшаним етнiчним складом [46, с. 24].

Інтенсивність розбудови українського шкільництва на Волині ілюструє таблиця, що свого часу склав І. Крип'якевич.

Таблиця [22, 121].

ВОЛИНСЬКІ ШКОЛИ (СТАНОМ НА 15 СЕРПНЯ 1916 РОКУ)

ОКРУГ	ЧИСЛО ШКІЛ										
	Отворені приватні	Підготовлені приватні	Військові отворені	Разом	В отворених	В підготовлених	Разом	Місцевих	Цивільних з Австро-Угорщини	Військових з Австр.-угор.	Разом
Володимир	8	17	-	25	735	628	1365	14	3	-	17
Луцьк	2	5	9	16	450	600	1050	4	1	9	14
Ковель	3	10	1	14	234	500	734	1	-	3	4
Дубно	-	-	1	1	80	-	80	-	-	1	1
Кремінець	-	-	5	5	284	-	284	-	-	5	5
Разом	13	32	16	61	1785	1728	3513	19	4	18	41

При цьому потрібно враховувати, що ці результати було досягнуто за умов праці, які І. Крип'якевич схарактеризував так: «...ішла вона з запалом і завзяттям, буйно і широко, перебивалася побідно між Скиллеюнедовірливості австрійської окупаційної влади та Харибдою темнотиволинського селянина, і залишила у тихій волинській стороні перші зернанаціонального освідомлення» [18, с. 18].

Показовою є й позиція, яку висловив Павлові Голубовичу один з пропольських членів міської управи Луцька: «Ми гадали, що українська школа, то лише забавка. На разі бачимо, що ми повинні ту справу трактувати серйозно. Оскільки маємо наказ створити українську школу, ми зробимо. Але пам'ятайте, що це не поляки роблять українські школи, лише то роблять німці, а не ми. Але не відомо, що буде через місяць». Промова зовсім зрозуміла!» [42, арк. 19 зв.].

Марко Луцкевич, «справжній українець з душі і кості» [49, с. 32] у зверненні до Президії Союзу визволення України вказував, що шкільна справа постійно наштотується на спроби полонізації. При цьому у листі він як приклад наводив ситуацію в с. Перевали на Ковельщині, де для римо-католиків (дворових людей та колоністів) заснували польську школу, залучаючи до навчання й дітей православної віри [50, с. 205].

Спочатку, як зазвичай це буває, місцеві мешканці не знали, як ставитися до новозаснованих шкіл. Окрім того, селяни побоювалися нових поборів у зв'язку з їх відкриттям. Зустрічалося й таке, що «До чорта та грамота, - говорили дядьки, - коли було би досить сала й хліба та коржів» [7, с. 14]! Для переконання селян у корисності для них українських шкіл використовували різні методи. Так, вчителька в Свинюхах, коли зібралось кільканадцятьох дітей, розпочала науку в городі, щоб батьки могли добре бачити, що відбувалося в школі. Коли стало зрозуміло, що дітям до вподоби те, чого навчають у школі, це схилило їх симпатії до нової школи і дозволило налагодити хороші стосунки з місцевими мешканцями [22, с. 119].

З часом ситуація змінилася і українське населення Волині все більше цікавилось шкільною справою. У багатьох селах виникали шкільні комітети, складалися списки дітей, підшукувалися шкільні приміщення [31, с. 201]. К. Левицький вказував, що лише поєднанням двох чинників – зацікавленості місцевих мешканців та ідейності й самовідданості учительських сил – вдалося досягнути значних успіхів у справі розбудови українського шкільництва [26, ч.3, с. 642–643].

У справі розбудови освіти на зайнятих австро-угорським та німецьким військом землях представники і Галичини, і Наддніпрянщини були одностайні. Це було надзвичайним явищем, котре з одного боку свідчило, що стрілецька організація не тільки мілітарна формація з відповідними національними ознаками, але репрезентант і творець національно-політичних цінностей. З другого означало, що, попри на віковий національний гніт, національна свідомість наддніпрянців була лише приспана, здушена й за сприятливих обставин відразу відновилася, знайшовши своє втілення у любові до рідного краю, жертвованості для його сучасних потреб. Доля поставила цих людей в такі умови, що вони мусили проявити свою волю, дати вихід своїм бажанням [31, с. 200].

Серед заснованих українських шкіл найбільшою популярністю користувалася приватна школа у Володимирі-Волинському, яку заснував місцевий Комісаріат Січових Стрільців на чолі з четарем Миколою Сасвичем, і яку згодом назвали ім'ям Тараса Шевченка [11, с. 15]. Школа розташовувалася на передмісті Риловича, в будинку давньої двокласної церковно-приходської школи при Островецькій вулиці [13, с. 1]. При допомозі магістрату, яким розпоряджався Гнат Мартинець, школу впорядковано і відновлено [17, с. 154]. Започаткували справу відкриття школи др. Йосип Пеленський, відомий історик мистецтва, який перебував у Володимирі як військовий санітар, та бургомістр міста надпоручник Гнат Мартинець. З їх ініціативи було засновано шкільний комітет, головою якого став Євген Черановський, безперечно, найдіяльніший місцевий українець [27]. Високу оцінку діяльності комісаріату УСС з облаштування школи, дала у листі С. Сидорович і назвала їх «першими воскресителями рідного слова і будівничими рідної школи на волинській Україні» [28]. На окрему згадку заслуговує і школа в містечку Устилузі, що знаходиться неподалік Володимира-Волинського [28].

Іван Крип'якевич у «Літописі Червоної Калини» за 1932 рік подає статистику шкіл на Ковельщині станом на 7 лютого 1917 р.: «Всіх українських шкіл в окрузі було 17. Учителів 19, в їх числі 13 стрільців, 5 учительок, 1 учитель. Дітей у 14 школах числено 1221, в сім числі 763 хлопців, 358 дівчат, православних 876, римо-католиків 45, жидів 200. По народности 877 українців, 44 поляків, 200 жидів. Місцевих 1003, виселенців 118. Школи були в давніх шкільних будинках – 6, у попівських – 3, у давніх «монопольках» – крамницях із горівкою – 2, у волоснім правлінню – 1, у давній біжниці – 1, у приватнім

домі – 1. Щодо утримання шкіл, то дві були на коштах австрійської влади в цілісності, одна на 60 %, а решту давала громада. Одну школу утримувало Бюро культурної помочі». До найкращих шкіл Ковельської округи належали школи в Матієві й Любомлі.

Деякі школи, як на восніні обставини, мали значне відвідування. Наприклад, через володимирську школу пройшло 346 учнів, устилузьку – 158 [6], макіївську – 155 [14]. Гордістю стрільців стала школа в с. Свинюхи, яке знаходилося у прифронтовій смузі. На її відкриття 23 травня 1916 р. з'їхалися М. Сасвич, М. Гірняк, С. Сидорович; учителювати в ній залишилася О. Ліщинська [40, с. 69]. Проіснувала ця школа недовго, але досягла значних успіхів, про що не раз писали стрільці у своїх щоденниках.

В міру збільшення українських шкіл у повітах Волині досить гостро постала проблема вишколу кадрів вчителів. За таких обставин Бойова Управа Українських Січових Стрільців була змушена звернутися до інтелігенції Галичини та Буковини із закликом зголоситися до праці в Волині. Оплату переїзду, як і оплату праці, з огляду на матеріальну скруту волинян, взяв на себе Союз визволення України. Безпосередньо записом добровольців, організацією їх переїзду, як і забезпеченням шкільним приладдям та підручниками, займалося Бюро культурної допомоги для окупованих земель Волині і Холмщини [38, с. 14]. На чолі цієї організації стояв молодий, але вже відомий на той час історик І. Крип'якевич. Пізніше ця організація прибрала назву «Просвіта» імені Володимира Мономаха.

Домогтися необхідної кількості вчителів з Галичини було надзвичайно складно: по-перше, через паспорти, по-друге, через необхідність залучання вчителів-чоловіків. Щоб збільшити число педагогічних кадрів, до роботи в українських народних школах почали залучати місцевих учителів. Такими стали Юрій Глуховський, Дмитро Лотоцький, Антонія Савич, Надія Масюк, Андрій Котушко та ін. [11, с. 2]

Перед шкільним 1917/18 роком обставини в українському шкільництві Волині змінилися на краще. Передусім, тут було засновано декілька військових шкіл, тобто таких, до яких учителів призначала сама адміністрація з-поміж призваних до війська освітян. Це до певної міри заповнило ту прогалину, яка сталася через відкликання стрільців. На середину 1917 р. на Волині працювало вже 40 шкіл, з яких 16 утримувало Бюро, 18 військових, 4 стрілецьких і 2 за рахунок комісаріатів. У них викладало 78 вчителів, навчалася біля 3 000 дітей.

На жаль, очолював шкільництво в зоні австрійської окупації інспектор-поляк, який, цілком природно, більше дбав про польські школи [33, с. 101].

У середині квітня 1918 року кілька шкіл закрилося у зв'язку з переходом частини земель австрійської окупації під німецьку управу. Так, перестала діяти школа в Головні Старовижівської округи, а місцеві учителі згідно з розпорядженням губернського старости у Берестю О. Скорописа-Йолтуховського перейшли на утримання Міністерства освіти Української держави.

Праця усусів на Волині була перервана по 15 місяцях – у квітні 1917 р., оскільки комісарів УСС військова влада відкликала разом з кількома стрільцями, що там учителювали. Це сталося за старанням польських політиків, що мали за весь час війни поважні впливи в головній команді австрійської армії та в міністерстві війни. Загальна Українська Рада і Союз Визволення України розпочали заходи, щоб волинські комісаріати відновити [10, с. 18].

За короткий час перебування на Волині січові стрільці домоглися вагомих результатів у становленні українських народних шкіл. Присутність стрільців на волинських землях мала великий вплив на пробудження національної свідомості місцевого населення. Міста і села Волині набували чітко визначеного національного характеру. Вольфдїтер Біль у вступі до спеціального випуску часопису «Дунайський регіон» під назвою «Україна: введення в історію» [1, с. 2–3] та директор Австрійського інституту з вивчення Східної та Південно-Східної Європи професор Арнольд Зуппан у статті «Процес утворення української нації» [4, с. 9–16], висвітлюючи австро-українські взаємини 1900–1922 рр., підтвердили, що за цей час, незважаючи на серйозні об'єктивні труднощі, український рух досягнув помітних успіхів і набув цінного історичного досвіду. Українська активність викликала негативну реакцію з польського боку. В польському місячнику «Kultura Polska» навіть з'явилася стаття з Волині, яка обійшла майже всю польську пресу. В ній говорилося, що внаслідок евакуаційних заряджень російського уряду число українського населення на Волині значно змаліло і як результат співвідношення стало на користь поляків [32]. Незадовго по тому, на Волині та Холмщині почали збирати підписи під листами протесту, робилися намагання активізувати польську людину до самоорганізації і документування польського характеру спірних територій [3, с. 143].

Із зайняттям волинських земель австро-угорським та німецьким військом в краї розпочався процес активної перебудови системи освіти, яка існувала в Російській імперії. Завдяки зусиллям українських громадських організацій, які скерували сюди своїх представників, вдалося в складних воєнних умовах відкрити мережу українських шкіл, які здійснювали патріотичне виховання не лише серед школярів, а ширили українську національну свідомість серед місцевих мешканців взагалі. Така праця, очевидно, не могла пройти марно і її результати ми прослідковуємо і під час міжвоєнного періоду, і в роки Другої світової війни [16].

Джерела та література:

1. Bihl Wolfdieter, Die Ukraine: Eine historische Einführung // Der Donauraum. – 1994.
2. Die ukrainischen Schulen in Wolhynien // Ukrainische Nachrichten. – 1916. – № 92–93.
3. Mędrzecki W. Przemiany społeczne i polityczne na Wołyniu w latach 1917–1921 / W. Mędrzecki // Metamorfozy społeczne. Badania nad dziejami społeczeństwa polskiego XIX i XX wieku. – Warszawa, 1997.
4. Suppan A., Zur Nationsbildung der Ukrainer / A. Suppan // Der Donauraum. – 1994. – S. 9–16.
5. А. З української Волині. Остворене української школи в Матієві // Діло. – 1917. – Ч. 5. – 6 січня.
6. В. О. Школа в Устилузі // Діло. – Львів, 1916. – Ч. 268. – 3 падолиста.
7. Відділ рукописів і рідкісної книги ім. Ф.П. Максименка Наукової бібліотеки Львівського національного університету імені І. Франка (далі – Відділ рукописів ЛНУ), № 1350, ч. 2.
8. Відділ рукописів ЛНУ, фонд С. Сидорович, спр. 1, Спогади Савини Сидорович
9. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. : навч. посібник для учнів гуманіт. гімназій, ліцеїв, студентів іст. фак. вузів, вчителів / Ярослав Грицак. – К. : Генеза, 2000.
10. Держархів Волинської обл., ф. 429, оп. 1, спр. 1.
11. Держархів Волинської обл., ф. 429, оп. 1, спр. 2.
12. Держархів Волинської обл., ф. 519, оп. 1, спр. 1.
13. Держархів Волинської обл., ф. 519, оп. 1, спр. 3.
14. З української Волині // Діло. – 1917. – № 5. – 6 січня.
15. Звід оmlення управи української народної школи ім. Шевченка у Володимирі-Волинськiм. – Володимир-Волинський, 1917.
16. Здіорук С. І. Показчик публікацій про діяльність ОУН та УПА (1945–1998) / С.І. Здіорук, Л.В. Гриневич, О.І. Здіорук. – К., 1999.
17. І. К. Перша українська школа у Володимирі-Волинськiм // Рідна школа. – 1933. – Ч. 9.
18. І.К. УСС у Володимирі 1916 – 1917 // Літопис Червоної Калини. – 1932. – № 5.
19. К. І. Знищення українських земель // Вістник Союзу визволення України. – Відень, 1915. – № 41–42. – 24 жовтня.
20. Керсновский А.А. История русской армии. В 4-х т. Т. 4. 1915–1917 гг. / А.А. Керсновский – М. : Голос, 1994.
21. Киричук М. Волинь – земля українська / М. Киричук. – Луцьк : Надстир'я, 1995.
22. Крип'якевич І. Українські школи на Волині / І. Крип'якевич // Календар Т-ва «Просвіта» на 1917 р. – Львів, 1917.

23. Лазарович М. Гуманітарна та просвітницька діяльність Українських січових стрільців на Волині (1916 – початок 1918 р.) / М. Лазарович // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. Серія: історичні науки. – Луцьк 2016. – Вип. 3 (328). – 199 с.
24. Лазарович М. В. Українські Січові Стрільці на Волині (в 1916 – на початку 1918 рр.) / М.В. Лазарович // Велика Волинь: минуле й сучасне: Тези міжнар. наук. красн. конф. – Житомир, 1993.
25. Левдер А. І. І.П. Крип'якевич – організатор української освіти в роки Першої світової війни / А. І. Левдер // Національна та історична пам'ять: Зб. наук. праць. – Вип. 6. – К. : НВЦ «Пріоритети», 2013.
26. Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких Українців з часу світової війни 1914–1918 / К. Левицький. – Львів, 1929.
27. Мишуга Л. УСС на Волині. Культурна праця серед волинських українців / Л. Мишуга // Діло. – 1917. – № 72. – 28 марта.
28. Мишуга Л. УСС на Волині. Культурна праця серед волинських українців / Л. Мишуга // Діло. – 1917. – № 75. – 31 марта.
29. О. Н. Український концерт в Устелузі над Бугом // Вістник Союза визволення України. – 1917. – № 9 (139). – 25 лютого.
30. Островський В. Північно-західні землі від 1916 р. // Українська Загальна Енциклопедія. Книга Знання. В 3 т. / Під ред. І. Раковського. – Львів-Станіславів-Коломия: Рідна школа, 1930. – Т. 3.
31. Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності / І. Патер. – Львів, 2000.
32. Польські пляни щодо Волині // Діло. – Львів, 1917. – Ч. 34 (9286). – 11 лютого.
33. Соловійов О.М. Українські Січові Стрільці на Волині / О.М. Соловійов, С.О. Соловійов // Науковий вісник ВДУ. – Луцьк, 1996. – Вип. 3. Серія :історія.
34. Українські Січові Стрільці. 1914–1920 / За ред. Б. Гнатевича та ін. – Львів, 1935. – С. 113.
35. Українські школи на Волині (Комунікат Бюро Культурної Помочи) // Діло. – 1917. – № 52
36. Центральний державний архів вищих органів влади та управління (далі – ЦДАВО), ф. 4097, оп. 1, спр. 1.
37. ЦДАВО України, ф. 4405, оп. 1, спр. 22.
38. ЦДАВО України, ф. 4405, оп. 1, спр. 65.
39. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІА України, м. Львів), ф. 395, оп. 1, спр. 22.
40. ЦДІА України, м. Львів, ф. 359, оп.1, спр.81.
41. ЦДІА України, м. Львів, ф. 359, оп. 1, спр. 81.
42. ЦДІА України, м. Львів, ф. 395, оп. 1, спр. 11.
43. ЦДІА України, м. Львів, ф. 395, оп. 1, спр. 14.
44. ЦДІА України, м. Львів, ф. 395, оп. 1, спр. 15.
45. ЦДІА України, м. Львів, ф. 395, оп. 1, спр. 23.
46. ЦДІА України, м. Львів, ф. 395, оп. 1, спр. 8.
47. ЦДІА України, м. Львів, ф. 395, оп. 1, спр. 5.
48. ЦДІА України, м. Львів, ф. 309, оп.2, спр. 262.
49. ЦДАВО, ф. 4405, оп. 1, спр. 131.
50. ЦДАВО, ф. 4405, оп. 1, спр. 22.
51. ЦДАВО, ф. 4405, оп.1, спр. 70.
52. Ще про українські школи на Волині // Вісник Союза визволення України. – Відень, 1916. – № 47. – 16 липня.